

І. ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНДІВ

В.І.Ульяновський, Н.М.Яковенко

кандидати історичних наук

Інститут української археографії АН України

м. Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД ХРОНІКИ СТРИЙКОВСЬКОГО кінець XVI – початку XVII століття

Хроніка Стрийковського була однією з найпопулярніших історичних праць в Україні, Беларусі та Росії. Видана у 1582 році у Крулівці (Кенігсберзі), згодом вона була перекладена (повністю чи частково) на українську та російську мови.

Сучасний дослідник Хроніки Стрийковського О.І.Рогов вважає, що у Росії вона перекладалася у другій половині XVII ст. чотири рази (перший раз у 1668–1670 рр. 1–3 частини книги IV; другий — у 1673–1679 рр. повністю; третій — у 1682 р. 2 частина книги I, 1–3 частини книги IV, переклад Андрія Лизлова; четвертий — у 1688 р. повністю), пов'язуючи це з «оживленням русско-польских отношений, как враждебных . . . так и более дружественных», підвищенням інтересом до історії Польщі та Литви, браком власних історичних праць (особливо давнього періоду), слов'яно- та русофільськими тенденціями Стрийковського, прикладом яких є власне трактування деяких понять (слов'яни від слова «слава», руський народ — «мужній» та «героїчний», родоначальник інших слов'янських народів; «собственно славянский язык должен быть язык русско-московский»). О.І.Рогов підкреслює також, що поширенню Хроніки Стрийковського та її перекладів у Росії сприяв приїзд до Москви у XVII ст. ряду українських та білоруських вчених, для яких ця праця була «важнейшим источником и величайшим авторитетом»¹.

Цілком очевидно, що власне на Україні як складовій частині Речі Посполитої, про яку докладно пише Стрийковський, переклади його Хроніки повинні були з'явитися значно раніше. Але коли саме?

Польський дослідник Ф.Селецький зазначає, що «важко визначити, коли зроблено перший переклад «Хроніки Стрийковського»². О.І.Рогов пише: «Трудно сказать, как скоро после выхода в свет, т.е. после 1582 г., Хроника Стрийковского стала известна на Украине. Во всяком случае ясно, что уже в начале XVII в. ею пользовались там, как основным историческим трудом по истории Польши, Литвы и Украины». Далі дослідник згадує «экземпляр издания Хроники», доповнений коментарями та літописними нотатками, з колекції Лазаревського, місцезнаходження якого «в настоящее время неизвестно»³. О.І.Рогов посилається на коротке повідомлення П.Г.Лебединцева про «печатную хронику Стрийковского начала XVII в.», наприкінці якої є літописні нотатки про Успенську київську церкву на Подолі, про Лжедмитрія I та інші події аж до 1620–1621 рр.⁴

Міркування П.Г.Лебединцева, а за ним і О.І.Рогова були хибними. Це був не друкований примірник, а рукопис перекладу Хроніки на українську мову з доданням літописних нотаток. Останні викликали чималий інтерес у дослідників. Зокрема, В.Б.Антонович у 1888 році видав «Київський літописець» саме за рукописом Лазаревського, детально описавши його і вказавши на «южно-русский перевод летописи Стрийковского»⁵. Зміст літопису був також розглянутий В.С.Іконніковим, який, надавши особливої уваги поданим у ньому відомостям, відзначив, що основна частина рукопису (655 арк.) — це переклад Хроніки Стрийковського⁶. У наш час Ю.А.Мицик, згадуючи про «Київський літописець» та переклад Хроніки у збірнику Лазаревського, з жалем зауважив, що він «по всей вероятности не сохранился»⁷.

Колекція відомого українського історика О.М.Лазаревського (1834–1902) разом з книжковим зібранням була передана ним до бібліотеки Київського університету наприкінці 1901 року. З книжок було складене окреме зібрання, яке з часом перейшло до ЦНБ АН України; рукописи потрапили до відділу рукописів цієї ж бібліотеки і поповнили собою різні фонди⁸.

Вказаний збірник із колекції О.М.Лазаревського був знайдений нами у ф.1, од. зб. 57487 (старий шифр: Лаз.48). Він містить єдиний, поки що, повний український переклад Хроніки Стрийковського.

Рукопис є фоліантом у 675 арк. Оправа дерев'яна, обтягнута чорною шкірою (частково обідрана і під час реставрації XIX ст. переклеєна) зі слідами орнаментального позументу. Проведена систематизація філіграней усього рукопису дає змогу віднести їх до таких типів: герб із зображенням сокири — арк.72–87, 645–646, 653 [1597–1598 рр., Лауцявічюс, №1707]; герб із левом — арк.88–280 [1612, 1614, 1622 рр.,

Каманін, №468, 470]; герб із сокирою — арк.3–72, 120, 278, 282–436 [1614–1615, 1621, 1627–1630 рр., Каманін, №571, 574, 576, 577]; герб з лілією — арк.1 [1628–1630 рр., Геракліктов, №180, 184]; герб з ключами — арк.501–644 [1628–1646 рр., Каманін, №860–868]; медальйон — арк.492 [1643р., Лауцявічюс, №1024]. Філігрань на арк.485–500 ідентифікувати не вдалося. Переклад Хроніки Стрийковського займає з 1 по 660 аркуш⁹. Далі (арк.661–675) вміщений так званий «Київський літописець». Ці аркуші були вставлені до рукопису, можливо, вже після першого його опрацювання: вони більші від інших за форматом (очевидно, тому пошкоджені з лівого краю), не заокруглені зверху, як попередні. Філігрань арк.661–674 (герб з сокирою) датується 1597–1598, 1602–1640 рр. [Лауцявічюс, №1707; Каманін, №561, 557–581]. Останній арк.675, на якому зроблені власницькі позначки XVII ст., має складну філігрань (жанрова картинка) з літерами AL MODE PAPIER — 1692, 1715 р. [Лауцявічюс, №40; Діанова, №1262]¹⁰.

Історія рукопису відображена у власницьких записах. Найважливішим для його датування та власне перекладу Хроніки є запис на звороті першого титульного аркуша, який не помітив В.Б.Антонович: «Тоть початокъ до книги Кроники Матфея Стрыковського повторе для зепсована першого записована, записовал Ф[ирс] Васильевичъ — которыи: тежъ всю тую книгу в рок[у] [тыся]ча шестьсотъ чотыридесатъ третемъ за уж[иченем] [пана] Савы Ивановича, месчанина Киевського, славет[ному] [пану] Андрею Иѡвовичу, месчанину и райцы киевсь[кому], [переписал]. Фирсъ Василевичъ рукою власною»*.

Отже, Фірс Васильович у 1643 році переписав старий, потерпілий від часу, титульний аркуш рукопису і одночасно зробив з нього новий список для Андрія Іововича, київського міщанина та райці. На цей час і раніше рукописом володів київський міщанин Сава Іванович. Зрозуміло, що даний переклад Хроніки з'явився задовго до 1643 р., оскільки його титульний аркуш став зовсім пошарпаним.

Історія рукопису чітко простежується лише з початку XVIII ст. Можна тільки припустити, що перед 1643 роком з Успенського собору він потрапив до Сави Івановича. У 1704 році (1 травня), про що свідчить скрепа на нижньому окрайці арк.1–5, рукописом володів «честний Іереи Петр Кост[антинович]». Далі він перейшов до седнівського священика Кирила, який, як свідчить запис на звороті верхньої дошки оправи, продав його у 1720 році міщанину і купцю березинському Мор[...]. Ім'я купця читаємо в іншому наскрізному записі: «раба возошо Іванна Іовлева сына Мороза, Ісаков унук. Куплена за денги с роском народъ»

(арк.3, 8, 13, 16, 32). Йому належить синодик свого роду за 1712–1745 рр. (арк.187зв., 660зв.). Невідомий власник рукопису (до Мороза) почерком кінця XVII — початку XVIII ст. залишив перед синодиком короткі нотатки про події 1648–1691 рр. (арк.660зв.). Очевидно, останньою датованою позначкою був власницький запис на звороті верхньої кришки оправи з помилковим підрахунком років від видання Хроніки до останнього року: 1764 – 1582 = 112.

Опис зовнішньої історії рукопису дозволяє стверджувати, що він побутував спочатку на Правобережжі, а згодом на Лівобережжі. Про це особливо переконливо свідчать записи (і найбільше — Мороза), де часто вживаються впереміш кириличні та латинські літери.

Датувати рукопис допомагає «Київський літописець», доданий до нього не раніше 1618 року¹¹. Творцем основної частини літописця є уставник Київської Успенської церкви на Подолі Кирило Іванович (він говорить про себе у розповіді про її відбудову 1613 року). Кирило Іванович згадується як ієрей цієї ж церкви вже у 1608 році, про що свідчить запис у «Триоди постной» початку XVI ст., яку він власноручно «преправлял»¹². Таким чином, за нашим припущенням, Кирило Іванович, людина безумовно освічена, міг бути не лише власником, але і одним із перекладачів Хроніки Матвія Стрийковського.

Попереднє дослідження складу і принципів здійснення перекладу свідчить, що його виконували декілька людей, на маючи єдиної системи. Автор першого фрагменту перекладу (переписувач аркушів 2–36) передає текст відповідно до оригіналу разом з латинськими цитатами та виносками на полях (арк.2–5). Особливо ретельно передається текст з всіма виносками, виділеними червоним чорнилом, латинськими цитатами і віршами на арк.16–36. Далі, на арк.37–87, система перекладу та оформлення змінюється: заголовки не виділялися, переписувач не користувався червоним чорнилом (нечисленні помітки на полях написані іншим почерком), текст майже суцільний, латинська передмова і заголовок книги 2 пропущені, виноски практично відсутні, латинські висловлювання та вірші не цитуються, самий текст скорочується. Наступний фрагмент перекладу першого тому (арк.88–306зв.) оформлений у цілому однотипно: заголовки і виноски пишуться червоним чорнилом, особливо виділяються місця, що стосуються України, руських земель, Києва (наприклад, «О славном граде Киеве» — арк.103–105зв., ці аркуші часто читалися: вони порвані, замусолені, заляпані воском), виділяються дати, ключові слова, окремі фрази. Разом з тим у самому перекладі скорочені вірші та латинські висловлювання (арк.93–99зв., 241–243зв., 257зв.–261), переклад деяких польських віршів

наведений прозою (арк.185зв.–189, 193–204зв.). В першому томі, порівнюючи з оригіналом, пропущені: звернення до читача і три присвячення латинською мовою (королю Стефану Баторію, Віленському єпископу князю Радзівілли, князям Г., С. та А. Слуцьким); римована автобіографія Стрийковського; привілей короля від 14 липня 1580 року на гарантію авторських прав Стрийковського; розділи 5-й та 6-й з десятої книги. Проте на арк.120 міститься вставка перекладача про філософа Кирила, який мав розмову з князем Володимиром про християнство.

Переклад і оформлення другого тому (арк.307–655) мають відносно єдину систему. Розділи та тематичні рубрики виділяються червоним чорнилом, але, як правило, цифровий порядок книг та розділів не вказується. Виноски і посилання на Длугоша, Кромера, Меховського, Ваповського та ін. відсутні (арк.405–407, 466–471), є лише окремі примітки на полях стосовно змісту тексту. Латинські фрази та вірші скорочені (арк.364зв.–365, 428), тільки в одному випадку чотиривірш перекладений прозою (арк.518). Польські вірші здебільшого перекладені, але записуються у рядок (арк.390зв.–393, 395зв.–396, 405–407, 412, 414–414зв. 443зв.–449, 466–471, 486зв.–489зв., 495, 503зв.–507, 567зв.–571, 598–605, 610зв.–616). В одному випадку віршовані рядки розмічені у тексті червоними крапками (арк.403зв.–405). Переклад польських віршів не завжди рівноцінний за якістю, особливо невдалим є переклад на арк.432зв.–435. У тексті перекладу, на відміну від оригіналу Хроніки, спеціально виділені три рубрики: «**В** веханю **В**лгердом оу столицу Московскую» (арк.315), «**В** буреню пруское земли през Витена» (арк.417зв.–421зв.), «**В** Цариградъ как взал Махометъ» (арк.482–483). Разом з тим пропущений віршований розділ 8 книги 14 про першу та другу війну Вітовта з московським князем Василієм 1406, 1407–1408 рр. Нема також списку друкарських помилок та іменного покажчика, які у рукописному перекладі були б недоречними.

У цілому можна припустити, що переклад здійснювався безпосередньо з оригіналу декількома перекладачами послідовно, і кожен з них дотримувався спочатку власної системи (т. I). Згодом принципи перекладу були уніфіковані, або ж переклад робила одна людина [т.1, арк.88–306, т.2].

Отже, український переклад Хроніки Стрийковського з колекції Лазаревського можна датувати між 1582 та 1618 роками, тобто часом виходу книги у світ та часом приєднання «Киевского летописца» до вже існуючого перекладу. На нашу думку, переклад був здійснений у Києві та вийшов із вчено-просвітницького гуртка, що групувався навколо архімандрита Києво-Печерського монастиря 1599–1624 рр. Єлисея

Плетенецького. Безперечно, що самий факт перекладу Хроніки, особливо групою перекладачів, мав не стільки прикладне, скільки ідейно-просвітницьке значення, утверджуючи престиж української мови та вітчизняної культури.

Чи можна вважати даний рукопис першим і єдиним відомим на сьогодні українським перекладом Хроніки Стрийковського? Напевне, що так. В історіографії є згадки і про інші «западнорусские» переклади Хроніки. С.Пташицький детально описав фрагментарний переклад книги Стрийковського у рукописі ДПБ (F.IV, 688, арк.412–592), у конволюті з перекладом Хроніки М.Бельського. Фрагмент Хроніки Стрийковського перекладений із скороченнями та деякими текстовими змінами; закінчується він відомостями про взяття Холма 1581 року¹³.

Описуючи цей же переклад, Ю.Ф.Карський уточнив, що він є компіляцією витягів, і, нерідко, переопрацьованих текстів із Хроніки Стрийковського. На його думку, останні події у рукописі «указывают на время, после которого он появился»¹⁴. Про цей же рукопис побіжно згадується і у фундаментальній праці О.І.Соболевського¹⁵. Білоруський дослідник А.Журавський вважає даний рукопис білоруським перекладом початку XVII ст.¹⁶ Проте О.І.Рогов, детально вивчивши пам'ятку, прийшов до висновку, що рукопис є лише переробкою Хроніки Стрийковського, яка увійшла до складу так званого «Літопису Леонтія Боболінського» (друга редакція українського хронографа першої половини XVII ст. доповнена у 1699 році передмовою)¹⁷.

Є ще один частковий переклад Хроніки Стрийковського українського походження. Він знаходиться у збірнику кінця XVI — початку XVII ст. РАДА (ф.181, од.365/815), написаному двома почерками. Перший почерк [арк.1–27, папір з гербом 1614–1615 рр.; Каманін, №847–849] містить фрагмент із Хроніки про створення світу. Другим почерком написана решта рукопису (арк.28–470), куди увійшли короткі літописці, що містять відомості з російської історії, та богословські тексти. Тільки на арк.166–180 є «литовская летопись» 1263–1443 рр. та «родословие Литовского княжества» з генеалогічними приписками на полях, хронологічно обмеженими часом Сигізмунда, «нынешнего короля». На думку М.М.Тихомирова, це два різних рукописи, з'єднані на Україні однією оправою. У тексті є запис про приналежність рукопису до Києво-Могилянської колегії та значна кількість приписок на крайцях. Уривок з Хроніки Стрийковського значиться як «выпись з Кройники литовской книг перших». На першому аркуші є власницький запис: «Петр Могила, архиепископ, митрополит Киевский рукою власною». М.М.Тихомиров вважає, що це автограф Петра Могили¹⁸. Отже, даний список

українського перекладу початку Хроніки з'явився не раніше 1615 р., на що вказують філіграні, і не пізніше 1647 р., тобто дати смерті Петра Могили.

Усе вищезазначене дає можливість вважати рукопис ЦНБ Н України [ф. I, од. зб. 57487 (Лаз.48)] поки що єдиним повним українським перекладом Хроніки Стрийковського.

¹ *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника). — М., 1966. — С.259–292; *Його ж.* Древнерусские переводы «Хроники» Стрыйковского // Археографический ежегодник за 1962 год. — М., 1963. — С.206–214; *Алпатов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. — М., 1973. — С.417; *Первоульф И.* Славяне. — Варшава, 1888. — Т.2. — С.425–462.

² *Sielicki F.* Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej // *Slavia orientalis.* — Warszawa, 1965. — R.XIV. — №2. — S.163.

³ *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи... — С.293; *Rogow A.* Maciej Strykowski i historiografia ukraińska XVII wieku // *Slavia orientalis.* — Warszawa, 1965. — R.XIV. — №3. — S.312.

⁴ Известия Церковно-Археологического общества при Киевской Духовной академии за 1880 г. — К., 1881. — С.97; Труды Киевской Духовной академии. — 1881. — №2. — С.244–245.

⁵ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С.ХХІ–ХХІІ, 71–92.

⁶ *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т.2 — Ч.2. — С.1526–1528.

⁷ *Мыцьк Ю.А.* Украинские летописи XVII в. — Днепропетровск, 1978. — С.35.

⁸ *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М.Лазаревського. — К., 1961. — 191 с.; *Марченко М.І., Полухін Л.К.* Видатний історик України О.М.Лазаревський. — К., 1958. — 44 с.; *Исаева Н.М.* Коллекция А.М.Лазаревского в составе книжных фондов Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР // Библиограф. информ. б-к АН СССР и Академ. наук союзных респ. — 1968. — №2 (68). — С.105–117; *Колесник Е.О.* Бібліотека О.М.Лазаревського // Укр. іст. журн. — 1987. — №1. — С.123–127; *Її ж.* Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. — К., 1988. — С.51–57.

⁹ В.С.Іконніков та В.Б.Антонович пишуть про 665 аркушів (всього 669). Дійсно, після арк.659 має місце подвійна нумерація аркушів — 660/655/ і т.д. Виникає припущення, що додано 4 аркуші. Насправді текст з арк.659зв. має логічне продовження на арк.660, а чотири попередніх аркуші вписуються в загальний текст перекладу, тому говорити про їх додання є неможливим. Самий текст вгорі має літерну нумерацію (здебільшого вона зрізана при оправі та заокругленні аркушів). Вона сягає номера 790(655) і продовжена пізніше синім олівцем цифрами з 800 до 810 (665–675). А розбіжність у 135 аркушів пояснюється

тим, що інколи переписувачами нумерувалися і звороти.

¹⁰ Аналогічним є, мабуть, і аркуш, приклеєний до звороту верхньої кришки оправи, з власницькими записами XVIII ст.

* Надрядкові літери внесені у рядок і подані курсивом.

¹¹ Обґрунтування датування «Літописця» наведено нами у окремій статті: *Ульяновський В.І., Яковенко Н.М.* Київський літопис першої чверті XVII ст. // *Український історичний журнал.* — 1989. — №2, 5.

¹² *Петрушевич А.С.* Дополнения к Сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. — Львов, 1891. — С.903.

¹³ *Пташицкий С.* Западно-русские переводы хроники Бельского и Стрыйковского: Библиографические заметки // *Новый сборник статей по славяноведению. Составленный и изданный учениками В.И.Ламанского.* — СПб., 1905. — С.380–381.

¹⁴ *Карский Е.Ф.* Белорусы. — Пг., 1921. — Т.3. — С.90–94.

¹⁵ *Соболевский А.И.* Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. Библиографические материалы. СПб., 1903. — С.80.

¹⁶ *Żurawski A.* Uwagi o pożyczkach polskich w języku pismieństwa białoruskiego XVI i XVII wieku. // *Slavia orientalis* — Warszawa, 1961. — R.X. — №1. — S.52–53.

¹⁷ *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи . . . — С.17.

¹⁸ *Тихомиров М.Н.* Краткие заметки о летописных произведениях в рукописных собраниях Москвы. — М., 1962. — С.77–79.